

Наум Трајановски (Полска)
Институт за социологија
Универзитет во Варшава
е-пошта: trajanovskinaum@gmail.com

КОН КНИГАТА ВАРШАВА ГО ИСЦРТУВА СКОПЈЕ ОД Д-Р КИНГА НЕТМАН-МУЛТАНОВСКА

– прегледен есеј –

Вовед

Книгата Варшава го исцртува Скопје [пол. Warszawa rysuje Skopje] (2022), во авторство на д-р Кинга Нетман-Мултановска (Kinga Nettmann-Multanowska), излезе од печат на почетокот од годинава, на полски јазик, во издание на Центарот за архитектура (Centrum Architektury) од Варшава. Ова е прво авторско дело посветено на Скопје на Нетман-Мултановска, доктор на науки од областа лингвистика и англистика, која има поминато неколку години во Македонија во текот на минатата деценија. За ангажманот на авторката во Скопје ќе продолжам подолу во текстот. Овде, треба да се нагласи дека Центарот за архитектура е фондација и издавачка куќа основана во 2011 година, чие водечко начело е популаризација на архитектурата, архитектонската теорија и современите урбани студии. Па така, од своето основање, Центарот објави повеќе авторски текстови и преводи, но и организираше – и сè уште организира – изложби, предавања и тематски прошетки со специјализирани водичи и експерти. Затоа, треба гордо да се истакне дека, благодарение на авторката, Скопје, како дел од насловот, е веќе на истата – онлајн и офлајн – купувачка полица со најновите преводи и студии за Ле Корбизје и Џејн Џејкобс, како и со архитектонските водичи за централна Варшава и Каунас, на пример, автори и теми што несомнено се од поголем интерес на локалната публика. Самата книга, пак, содржи нешто помалку од 500 страници, девет додатоци, огромен број архивски и авторски фотографии, хронологија на главните настани и кратки биографии на главните протагонисти – полските експерти што работеле во Скопје во екот на постземјотресната обнова на градот. Оттука, целта на овој прегледен есеј е мапирање на некои од главните аргументи и методи на Нетман-Мултановска, без намера подетално да го анализирам изобилството подробности и нијанси поместени во книгата. Во пресрет на македонскиот превод – за којшто искрено се надевам дека ќе се случи што поскоро! – ќе се обидам и да го доближам полскиот општествен и издавачки контекст до македонскиот читател, бидејќи сметам дека тој е нужен за да се стекне поширока слика за вредноста на ова истражување и дело.

Во најголем дел од својот текст, Нетман-Мултановска нуди можност за преиспитување на најновата историја на Скопје преку историјата на полско-македонската – и југословенската – културна и политичка соработка од 1960-тите и раните 1970-ти. Жанровски, книгата веќе беше определена како „историска репортажа“ од критичарите (Bochenek 2022; Architektura Murator 2022): граничен дискурс на меѓата на документаристиката, патописната проза, мемоаристиката и фикцијата, што на полската повоена сцена доживеа расцут со појавата на познатиот и кај нас преведуван Ришард Капушќињски (Ryszard Kapuściński), а веќе е институционализиран и промовиран од неколку големи издавачки куќи. Во последните неколку години се појавија и неколку историски репортажи што се однесуваат на полското повоено архитектонско и урбанистичко наследство (на пр. Springer 2011; Chomańska 2016; Piątek 2020), чијшто автори разработуваат повеќе историски теми преку кои артикулираат ставови и за денешните прилики поврзани со архитектурата, јавните простори и урбаниот развој. Нетман-Мултановска ја користи оваа техника за да учини *post factum* правда на Скопје – град во кој голем број жители, можеби и единствени на светот, преживеале два мегаградителски проекти во своите животни векови: постземјотресната обнова и „Скопје 2014“ – чијшто денешен пејзаж е неретко предмет на потсмев; но и на полските експерти што посветиле значаен дел од своите животи и кариери во изградбата на градот, а нивниот ангажман е заборавен или, во најмала рака, е во сенка на „стархитектот“ Кензо Танге (Kenzo Tange). Пренебрегнувањето е случај во двете национални средини: скоро 60 години по земјотресот, улогата на полската група експерти и нивниот придонес за обновата на македонскиот главен град се еднакво непознати во Варшава и во Скопје, а слично како скопските жители и странските посетители на градот, и полските намерници во Скопје се ситат на новиот урбан изглед на скопскиот центар¹. И токму во оваа точка интервенира Нетман-Мултановска: како јазикозналка и преведувач, авторката се обидува да ги доближи двете култури преку повеќето и различни аспекти од историјата на постземјотресната солидарност и необичните приказни на полските и македонските сведоци на настаните и познавачи на денешните прилики. Авторката оди и чекор понатаму и, во функција на што поавтентичен меѓукултурен превод, нуди, меѓу другото, и препеви – честопати свои – на македонска поезија, документи, па и менија, дополнувајќи го, со нив, своето архивско истражување во Варшава и Скопје. Со антрополошки жаргон, Нетман-Мултановска наизменично, но прецизно се позиционира емски и етски низ својот расказ, исцртува и брише граници меѓу двете култури, јазици и истории, а честите промени на ваквата позиционираност се претежно резултат на наднационални настани и политички случувања што ќе бидат наведени подолу во овој текст.

Книгата на Нетман-Мултановска е секако и круна на нејзиниот ангажман и работа во Скопје. Имено, токму Нетман-Мултановска и тимот на полската амбасада во Скопје, на чело со нејзиниот сопруг и тогашен полски амбасадор

1 За илустрација, две скорешни варшавски изложби – „Александар“ на фотографот Михал Шарек (Michał Siarek, 2018) и „Споменик. Централноисточна Европа 1918 – 2018“ [пол. Pomnik. Europa Środkowo-Wschodnia 1918-2018] (2018) – го проблематизираа проектот „Скопје 2014“ како популистички и националистички кич.

Јацек Мултановски (Jacek Multanowski), беа најзначајните чинители за обновата на сеќавањата и реобмислувањето на историјата на полската помош во градот по земјотресот од 1963 година: подготвувајќи ја, меѓу другите, онлајн изложбата „Скопје. Уметност на солидарноста“ [пол. Skopje. Sztuka Solidarności] во средината на 2010-тите, востановувајќи ја студентската награда во име на „варшавските тигри“ на Архитектонскиот факултет во Скопје (види ја брошурата од 2014 година), но и изложбата посветена на полската помош за постземјотресно Скопје – „Скопје. Град, архитектура и уметност на солидарноста“ [пол. Skopje. Miasto, architektura i sztuka solidarności] – што беше поставена во краковскиот Меѓународен центар на културата во текот на 2019 година. Изложбата овозможи и јавни разговори и предавања на полските експерти што работеле во Скопје – најверојатно првите вакви можности по нивното враќање од градот! И воопшто, Нетман-Мултановска е една од најгласните промоторки на полското културно и градителско наследство во Северна Македонија, а радува фактот што авторката продолжува да говори за значењето на Скопје и постземјотресната солидарност за билатералните односи меѓу двете земји и контактите меѓу двете култури. Поконкретно, книгата веќе беше промовирана во Варшава, Краков, Познањ и Легњица, а оттогаш, за нецели два месеци, авторката учествуваше на неколку книжевни фестивали, подкасти на полски и англиски јазик, а даде и неколку интервјуа (на пр. Cymer 2022; Szpala, Nettmann-Multanowska 2022).

Но, книгата на Нетман-Мултановска може да се чита и како едно од најобемните дела од серијата скорешни изданија на живите сведоштва за земјотресот и постземјотресната обнова на Скопје. Поконкретно, во текот на последните години, неколку македонски истражувачи разговараа со полските експерти што работеле во постземјотресно Скопје: Бојан Блажевски, кој во 2017 година објави фелтон на оваа тема (Блажевски 2017); Павел Велјаноски, кој соработуваше со тимот што ја подготви краковската изложба и објави текст во зборникот што произлезе од тој проект (Veljanoski 2019); а скромен придонес е и мојот текст посветен на првата голема социолошка студија во Скопје спроведена од полски и македонски експерти (Трајановски 2021b)². Освен експертските, во текот на минатата година се објавија и „неекспертски“ сеќавања за земјотресот и постземјотресната обнова – текстот на Блаж Андољшек објавен во ЕтноАнтропоЗум (Андољшек 2021) и зборникот со преку 50 лични сведоштва објавен од страна на скопскиот Центар за истражување на национализмот и културата (Трајановски, Тодоров 2021) – и две статии за улогата на спомените од земјотресот и обновата во најновите мемориски превирања во градот – објавени, повторно, во ЕтноАнтропоЗум (Црвенковска Ристеска 2020; Хациевска 2020). Овој дискурс, посветен на личните сведоштва на граѓаните на Скопје, учесниците и архитектите на постземјотресната обнова, несомнено овозможува подобро разбирање на миговите на природната катастрофа, деновите, месеците и годините по земјотресот, но и на начините на формирање и развојот на сеќавањата поврзани со земјотресот и обновата на градот – аспекти што се од неверојатно

2 Треба да се спомене и дека две реномирани полски институции, фондацијата Ośrodek Karta и институтот Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, скоро депонираа усни истории и интервјуа со некои од полските експерти што работеле, меѓу другото, и на планот за Скопје.

значење за денешните дебати, локални политики, но и решенија во однос на овој период од историјата на Скопје.

Варшава го исцртува Скопје

Нетман-Мултановска го почнува својот расказ, условно, од почетокот: кобното јулско утро од 1963 година. Авторката го поставува овој датум за средиштен, повод за контингенциите и историите што следуваат, но и за предисториите на главните протагонисти и настани, развлекувајќи го угоре и удолу, вдолж и попреку просторот и времето. Па така, покрај паралелата со личното соочување со серијата скопски земјотреси во 2016 година, во првото поглавје дознаваме дека скопскиот земјотрес крие и неколку „полски“ приказни: првата, за четворочленото полско семејство со живеалиште во новоизградените згради во Карпош што трагично починало во земјотресот, освен керкичката Тереза; и за тројката полски инженери на службен престој во градот што, како што подоцна пренесоа полските весници, се спасиле од трагедијата поради случајниот избор на хотелот. Според официјалните извештаи од 1963 година, вкупно 46 странски граѓани загинаа во скопскиот земјотрес (повеќе во 26 јули 1963, 176), а воведот на авторката е уште еден фин показател за наднационалниот карактер на природните несреќи – аспект што, донекаде сугестивно, е повеќе присутен во известувањата на македонските медиуми во текот на неколкуте први постземјотресни години отколку во скорешните медиумски написи (види во: Трајановски, Тодоров, 2021). Во продолжение, авторката ги реконструира и првите постземјотресни денови од полска перспектива, со полски очи и сентименталности. Оттука, во овој дел читаме и за проф. Витолд Дорошевски (Witold Doroszewski), кој прв му испратил писмо на Блаже Конески по земјотресот, но и за престојот на нобеловката Вислава Шимборска (Wysława Szymborska) и двајца други полски литерати во Скопје во ноември 1963 година – чиј домаќин бил самиот Конески.

Вториот дел се однесува на историјата на Скопје до катастрофалниот земјотрес од 1963 година. Покрај основните биографски податоци за градот, овде, Нетман-Мултановска прави и краток приказ на полската стручна литература – една од ретките академски провениенции каде што Скопје и Македонија систематски се проучуваат, а македонистиката е институционализирана на неколку локации³ – и нуди осврт на создавањето на полскиот имагинариум за Скопје, Македонија и Југославија како „терен за туризам“ (Nettmann-Multanowska 2022: 41). Поконкретно, во однос на втората точка, Нетман-Мултановска споредува три полски туристички водичи издадени во XX век: во 1903, 1935 и 1966 година. Авторката ги чита овие текстови фактографски – како докази во прилог на историјата на македонско-полските културни контакти: токму во првиот водич, за илустрација, авторката ја

3 Тука треба, за македонската публика, да се споменат капиталните истражувања на Ирена Ставови-Кавка (Irena Stawowy-Kawka), Пјотр Мајевски (Piotr Majewski), цитирани во книгата, но и оние на Каролина Биеленин-Ленчовска (Karolina Bielenin-Lenczowska 2009), Јоланта Сујецка (Jolanta Sujecka 2013) и Лукаш Галусек (Łukasz Galusek), како и текстовите посветени на Скопје на полските истражувачи Козијура (Koziura 2014), Фалски (Falski 2015), Рогош (Rogoś 2019) и Капуста (Kapusta 2019), меѓу другите, објавени на англиски јазик.

наоѓа информацијата за предвоената скопска фабрика за сода-вода на Полјакот Добжањски – но и полемизира со нивните автори. Овде, интересно е нејзиното читање и толкување на полскиот туристички водич за Албанија и Македонија од 1903 година, во авторство на Влоѓимјеж Тромпчињски (Włodzimierz Trąpczyński), каде што Нетман-Мултановска укажува дека авторот недоволно добро ги разбрал некои од општествените и политичките аспекти на македонското градење држава и нација. Сепак, поттекстот на полскиот дискурс за Скопје до земјотресот е прилично ориентализирачки, со акцент на културните и верските различности во градот – призма што, во поинаква форма, се јавува и кај полските експерти што пристигнаа во градот по земјотресот од 1963 година.

Третиот дел е посветен на полската помош за постземјотресно Скопје. Овој исклучително богат дел е резултат на архивско истражување – вклучувајќи и некои малку достапни материјали од полското Министерство за надворешни работи – и препрочит на новинарските статии посветени на Скопје од тој период. Имено, до ноември 1963 година, 13 полски новинари ќе го посетат Скопје, а во репортажите преовладуваа катастрофични тропи, неретко споредувајќи го постземјотресно Скопје со повоена Варшава – еден од најразрушените градови од виорот на Втората светска војна. Авторката опишува како полското општество и тогашната влада на НР Полска експресно се мобилизираа по земјотресот и, особено, по повикот на Тито за помош на македонскиот главен град. Па така, еден од првите авиони што слетаа на тревниот скопски аеродром кон крајот на јули 1963 е полски, кој носеше резерви крв, а во првите постземјотресни месеци полската влада ќе донира и 30 бараки. Нетман-Мултановска определува неколку одлучувачки фактори за ваквата експедитивна полска помош на разурнатото Скопје: од една страна, релаксирањето на полско-југословенските политички односи по смртта на Сталин и свежите секавања, во Полска, за југословенската младина што рамо до рамо работела на расчистување на руините во Варшава и, од друга страна, ангажманот и професионалниот багаж на Адолф Ќиборовски (Adolf Ciborowski) – тогашниот градски архитект на Варшава, кој, пак, со корпоративски речник, ја пичирал полската верзија за планот за обнова на Скопје на салфетка пред Тито – и Станислав Јанковски (Stanisław Jankowski). Обата архитекти и урбанисти, заслужни за обновата на полскиот главен град, во скопската трагедија препознаа шанса за промоција на полската урбанистичка експертиза и споделување на искуствата од реконструкцијата на Варшава. И така – во ургентна состојба, со силен личен ангажман и во релативно поволни услови во социјалистичка Европа – ќе започне приказната за полската урбанистичка и архитектонска експертска помош на Скопје.

Полската експертска помош за разурнатото Скопје

Накратко, Ќиборовски и Јанковски допатуваа во градот на почетокот од септември 1963, а паралелно, во Варшава, се формира експертски тим за помош на југословенските и македонските урбанисти. По координацијата на ООН и скопскиот Завод за урбанизам, во април 1964 започна организацијата на меѓународните активности за урбаното планирање на Скопје, а полскиот тим на чело со Ќиборовски

и Јанковски доби покана да изработи алтернативен план за Скопје. Неколкумина членови на полскиот тим долетаа во Скопје во април 1964 година со цел собирање на потребните материјали за работа и, веднаш по враќањето во Варшава, почнаа да ја приготвуваат полската верзија на планот на градот. Нецели три месеци подоцна, планот беше презентираан во Охрид пред Меѓународниот одбор на ООН и домашни и странски експерти, заедно со грчкиот предлог на студиото Доксијадис. Конечно, на огромно задоволство на полскиот тим, и полската и грчката екипа добија договори за изработката на генералниот урбанистички план на македонскиот главен град. Можеби и најинтересниот дел од расказот на Нетман-Мултановска во однос на овој период од постземјотресната обнова извира од нејзините разговори со членовите на првиот полски „скопски“ тим – особено со проф. Војкех Сухожевски (Wojciech Suchorzewski) и д-р Јулиуш Вилски (Juliusz Wilski). Имено, токму личните сведоштва на полските експерти даваат увид во некои сугестивни епизоди недостапни во архивите и новинарските текстови: за илустрација, собирањето на тимот под палката на Киборовски и Јанковски – брзо и неодложно, без многу разбирање за тековните варшавски обврски на експертите – пионерската компјутерска технологија на Полјациите, но и фактот што полските експерти работеле на првиот план за Скопје без никаков финансиски надомест. Во Охрид, полскиот план го презентираше Јанковски, единствениот, според сеќавањата на Вилски, што знаел англиски, иако други, *de facto*, повеќе учествувале во неговата подготовка (Јанковски, пак, во тој период е и заменик раководител на Секторот за урбанизам на градот Варшава). „Но никој од нас не се бунеше за тоа“ – ќе каже Вилски скоро шест децении подоцна, а ќе пренесе Нетман-Мултановска, „иако во нормални околности двајца такви типови сигурно би се изеле“ (Nettmann-Multanowska 2022: 103).

Токму духот на соработка на полскиот тим е предмет на следното поглавје, посветено на обновата на Варшава, критичкиот контекст за полското учество во обновата на Скопје. И тука, повторно, Нетман-Мултановска го аплицира својот метод на читање на историските настани преку артефакти од, условно, другата култура: овојпат исцртувајќи ја сликата за повоената Варшава од македонски извори, во случајов учебникот за полски јазик од 1959 година. Во овој дел ја добиваме целосната слика за меѓучовечките и професионалните односи на полските архитекти и урбанисти од варшавската политехника, коишто се форматирани низ заедничкото учество во отпорот за време на војната, студиите во повоената Полска и, особено, Варшава, како и низ учеството во изградбата на полскиот главен град. Во повоениот период се етаблираа и неколкуте клучни институции за обновата на Варшава, на чело со Бирото за реконструкција на главниот град [пол. *Biuro Odbudowy Stolicy*] (и полската агенција Полсервис, спомната подоцна во текстот, што ги регулирала странските ангажмани на полските експерти), што се покажаа и како бази за регрутирање на експертите што работеа на планот за Скопје. Нетман-Мултановска ги опишува полетните Полјаци што работат во невозможни услови во повоената татковина, соочувајќи се со безбројни тешки прашања и компромиси, речиси без одмор и со исклучително ретки службени патувања во странство. За нив, работата во Скопје, уште во доцните 60-ти, се покажа како отскочна штица за понатамошна работа во странство, главно во рамките на проекти на ООН. Како што ќе напише Богдан Випорек (Bogdan Wyporek) во својата книга сеќавања, пренесени од авторката, „[н]

икој од нас не ни претпоставуваше, тогаш, дека случувањата во Скопје, толку далеку од Варшава, ќе ги променат професионалните кариери и животите на многумина од нас“ (Nettmann-Multanowska 2022: 137).

Следното поглавје е посветено на обновата на Скопје. Нетман-Мултановска го започнува овој дел исцртувајќи го врвот на полско-југословенските односи во раните 60-ти, акцентирајќи го имиџот на Тито и, нешто помалку, улогата на Владислав Гомулка (Władysław Gomułka) – лидерот на „полскиот октомври“ од 1956 година – и надежите за либерализација на НР Полска. Но, истовремено, предизвиците во Скопје се претставени како значително различни од овие дипломатски церемонии на највисоко ниво. И тука, повторно, според сеќавањата на полските експерти – во случајов, Станислав Фурман (Stanisław Furman) – дознаваме дека Киборовски и Јанковски побарале полскиот тим да не се третира неумесно со оглед на ситуацијата во градот. Па така, ним им бил доделен скроман мотел во Ѓорче Петров (денешната зграда на општината), тогашна далечна периферија на градот, каде што проблемите со струја и вода биле речиси секојдневни. Но, Полјациите – и Полјачката Марија Њемчик (Maria Niemczyk), единствената експертка од оваа полска постава – бргу успеваат да се навикнат на овие услови: се менуваат подготвувајќи појадоци, секојдневно патуваат до работните места во Заводот, но уживаат и во излетите низ Македонија и Југославија, организираат прослави на родендени и празници, долго дискутираат во Ѓорчепетровскиот мотел и се дружат со колеги од странство – без ниту еден запаметен конфликт во рамките на групата. Во полските сеќавања преовладува темата за срдечниот прием од страна на Македонките и Македонците: колегите и професионалните партнери од Заводот и градот, со кои останале во контакт и по завршетокот на ангажманот во Скопје, но и со останатите локалци, соседи и домаќини со кои секојдневно се среќавале, а кои, пак, со особена симпатија гледале на гласната група од Полска – една од ретките странски екипи во градот чијшто јазик и светогледи биле релативно блиски со македонските. Со зборовите на Фурман: „бевме многубројна, но поврзана и весела група, се движевме заедно, бевме видливи! Се зборуваше за нас. А ние бевме горди што сме заедно со целиот свет“ (Nettmann-Multanowska 2022: 168).

Кои се главните придобивки од полската експертска помош во Скопје? Нетман-Мултановска издвојува неколку такви аспекти во ова поглавје. Најпрво, „варшавскиот“ начин на работа што веднаш станува стандард во Заводот: подготовка на неколку алтернативни решенија со цел најбрза можна одлука од страна на управувачкиот одбор, паралелно координирајќи ги резултатите од работата на неколкуте работни групи и употребувајќи ги сите можни вербални и невербални – главно скицирање и цртежи – методи за комуникација меѓу колегите од различните држави. Полјациите ја координираа и работата на социолошката студија во подготвителната фаза за генералниот урбанистички план: една исклучително интересна епизода од постземјотресната обнова на градот, клучна во однос на некои урбанистички решенија и, за жал, заборавена веќе во 80-тите години (повеќе во Trajanovski 2021b). Необременети од малцинските и етничките прашања, полските урбанисти, архитекти и социолози ќе пристигнат во Скопје со определено знаење и очекување од тогаш поразвиената Југославија, а ќе ги пречека град со тешка историја

на меѓуетнички и меѓуверски односи и латентни конфликти меѓу заедниците. Но полските социолози, според проф. д-р Збигњев Суфин (Zbigniew Sufin), се почувствувале предизвикани од оваа задача и токму тие – заедно со македонските соработници – први ја истакнаа нужноста од препознавање на различните потреби на етничките, културните и верските заедници во новиот план за Скопје. Конечно, кон крајот на 1965 година беше предаден генералниот урбанистички план за градот на чијашто јавна промоција гостуваше и високопрофилна полска делегација на чело со тогашниот полски премиер Јузеф Циранкевич (Józef Cyrankiewicz). Полската група учествуваше во речиси сите негови аспекти, а неколку полски експерти од т.н. трет скопски тим останаа да работат во Скопје и по завршетокот на оваа фаза од проектот на ООН. Според полските експерти, пак, нивната експертиза и ангажман се најзаслужни за рамномерниот избалансиран и повеќенасочен развој на Скопје, но и за некои од клучните решенија за транспортниот систем во градот. Како што ќе заклучи Јанковски во писмото до полските колеги по завршетокот на неговиот ангажман: „Работата не беше ниту проста, а ни лесна. Но, ја завршивме. Пасионирана урбанистичка работа, значајно искуство од работа со странски колеги, голема лекција“ (Nettmann-Multanowska 2022: 268).

По обновата

Следниот дел се однесува на можеби најпознатата епизода од полската помош за постземјотресно Скопје – Музејот за современа уметност на скопското Кале – и подарените, на Скопје и на скопскиот музеј, повеќе од 200 уметнички дела од 135 полски уметници. Нетман-Мултановска оди чекор подлабоко од конвенционалното знаење за музејскиот проект и реферира на кризата во полско-југословенските односи предизвикана од прашката пролет, нејзиното брзо надминување, но и ангажманот на Борис Петковски – првиот директор на музејот, работата на варшавските „тигри“ во Полска и на победничкиот скопски проект, како и проектот за музејот на полскиот визионер, скулптор и архитект Оскар Хансен (Oskar Hansen). Уметничките дела, пак, пристигнаа во Скопје во неколку збирки во средината на 60-тите години, а Нетман-Мултановска забележува дека, според вкупната бројка на подарени дела, ова претставува и една од најбројните збирки на полска современа уметност надвор од полските граници. Конечно, МСУ беше отворен за јавност на 13 ноември 1970 година, на денот на ослободувањето на Скопје, а како објект и институција, беше оставен во втор план по осамостојувањето на Република Македонија. Во овој контекст, авторката, сосем случајно, ја открива полската збирка во скопскиот МСУ, по што ќе се мобилизира стручен тим од Полска, и, за релативно кратко време, делата ќе бидат изложени во Скопје и Краков – епизода што беше покриена во воведниот дел од овој есеј.

Последниот дел се однесува на проектот „Скопје 2014“ и иницијативата за спас на ГТЦ, две скорешни теми што, според авторката, се целосен показател за локалниот однос кон градителското и симболичното наследство од обновата на градот во 1960-тите и 1970-тите: од една страна, негрижа, игнорирање и деструкција, а од друга страна, заштита, зачувување и преобмислување. Нетман-Мултановска, освен што

забележува дека и фигурата на Бронислав Геремек (Bronisław Geremek) – поранешен полски министер за надворешни работи – се нашла на новата зграда на македонското МНР, се осврнува и кон некои познати скопјанки и скопјани и ги пренесува нивните размисли за градот, за неговото минато и иднина. Мене, пак, ми е интересен и сугестивен изборот на иницијативата за спас на ГТЦ во овој контекст; за разлика, на пример, од иницијативата за спас на „буквите на Тито“ што е понепосредно поврзана со сеќавањата за земјотресот и обновата (за преглед, види: Трајановски 2021a). Моето скромно мислење е дека, преку овој избор, авторката првенствено се обраќа кон полските читатели, пренесувајќи им приказна за спас на модернистички објект од социјалистичкото минато во услови на радикални промени на урбаниот пејзаж; во контекст кога овие промени се одвиваат без речиси никакви консултации со локалното население. Овде, треба да се спомене дека скорешната полска историја упатува кон сличен политички третман на градителското наследство од социјализмот: па така, по 1989 година, социјалистичката градителска парадигма „преку ноќ“ ќе изгуби легитимитет (Grubbauer, Kusiak 2012: 13–14), имотот ќе се приватизира, а јавните простори ќе почнат да се намалуваат и бетонизираат (Mencwel 2020), додека неколку репрезентативни објекти – како, на пример, варшавскиот „Суперсам“ и главната железничка станица во Катовице, дизајнирана од гореспоменатите „тигри“ – ќе бидат демолирани и покрај ангажманот на локалните заедници (Springer 2011; Cymer 2019). Ваквиот развој на настаните доведе до силен граѓански активизам за право на град во почетокот на 2000-тите, институционален ангажман (види, на пример, во: Fudala 2016), но и зголемен академски интерес за социјалистичкото градителско наследство (на пр. Stanek 2020) – активности што ќе доведат до преиспитување на новата и старата, но и на тековните парадигми во однос на урбаните проблеми за време на полскиот социјализам. Покрај пренесувањето на оваа успешна скопска приказна, овој дел од книгата на Нетман-Мултановска прозвучува и активистички, а авторката е јасна во својата желба за европско Скопје.

На двајцата членови на „скопскиот“ тим,
Јулиуш Вилски (1923 – 2022) и Збигњев Галперин (1929 – 2021).

Литература

26 јули 1963 – *Жрџиви на скопскиот земјотрес*. 1963. Скопје: Центар за информации на Градското собрание на град Скопје.

Андолшек, Блаж. 2021. „Земјата се тресеше цела ноќ: Сеќавања и приказни на скопјани за катастрофалниот земјотрес во 1963 година“. *ЕтноАнтропоЗум/EthnoAnthropoZoom* 21(1): 114–130.

Биеленин-Ленчовска, Каролина. 2009. „Мојата антропологија во Република Македонија“. *ЕтноАнтропоЗум/EthnoAnthropoZoom* 7(1): 92–108.

Блажевски, Бојан. 2017. „Вовед во еден подзаборавен дискурс – постземјотресната обнова на Скопје“. *Build.mk*, 24 септември 2017.

Трајановски, Наум, Тодоров, Петар. 2021. *Скојскиот земјотрес од 1963 година и постојателната обнова: Лични сведоштва*. Скопје: Центар за истражување на национализмот и културата.

Хаџиевска, Ивана. 2020. „Културни и религиски линии на раздвојување на етничките Македонци: Симболичките поделби во два современи проекти на национална изградба“. Близнаковски, Ј., Тодоров, П. (ур.). *Ние насјотувајќи ги: Симболички поделби во Северна Македонија*. Скопје: Центар за истражување на национализмот и културата, 21–44.

Црвенковска Ристеска, Инес. 2020. „’Тито се враќа во Скопје’: заборавени сеќавања за Јосип Броз“. *ЕтноАнтропоЗум/EthnoAnthropoZoom* 20(1): 92–108.

Architektura Murator. 2022. „Warszawa rysuje Skopje: nowa publikacja Centrum Architektury“. *Architektura Murator*, 21 јуни 2022.

Bochenek, Wiktor. 2022. „Solidarność potrzebna na wczoraj. Recenzja książki Kingi Nettmann-Multanowskiej ‘Warszawa rysuje Skopje’“. *A&B*, 28 април 2022.

Chomętowska, Beata. 2016. *Stacja Muranów*. Warszawa: Wydawnictwo Czarne.

Cymer, Anna. 2019. *Architektura w Polsce 1945-1989*. Warszawa: Centrum Architektury – Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki.

Cymer, Anna. 2022. „Kinga Nettmann-Multanowska: To дума z odbudowy Warszawy zawiodła polskich urbanistów do Skopje“. *Culture.pl*, 12 април 2022.

Falski, Maciej. 2015. „Continuity and Discontinuity in the Cultural Landscape of Capital City: Paris and Skopje“. *Colloquia Humanistica* 4(1): 45–63.

Fudala, Tomasz (ур.) 2016. *Spór o odbudowę Warszawy: Od gruzów do repywatyzacji*. Warszawa: Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie.

Grubbauer, Monika, Kusiak, Joanna. 2012. *Chasing Warsaw: Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*. Frankfurt – New York: Campus Verlag.

- Kapusta, Armina. 2019. „The Vardar River as a border of semiosphere – paradox of Skopje regeneration“. *Geographia Polonica* 92(1): 83–102.
- Koziura, Karolina. 2014. „The struggle over memory hidden in the contemporary cityscape: the example of Skopje 2014, Macedonia“. *Journal of Urban Ethnology* 12(1): 103–118.
- Mencwel, Jan. 2020. *Betonoza: Jak się niszczy polskie miasta*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- N/A. 2014. *Tigers: The architecture of Jerzy Mokrzyński, Eugeniusz Wierzbicki and Wacław Kłyszewski*. Skopje: NI Museum of Contemporary Arts.
- Nettmann-Multanowska, Kinga. 2022. *Warszawa rysuje Skopje*. Warszawa: Centrum Architektury.
- Piątek, Grzegorz. 2020. *Najlepsze miasto świata: Warszawa w odbudowie 1944-49*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Rogoś, Agata. 2019. „Old boundaries and new cultural landscapes of a multiethnic city in modern-day Macedonia“. *Colloquia Humanistica* 8(1): 1–26.
- Springer, Filip. 2011. *Źle urodzone: Reportaże o architekturze PRL-u*. Kraków: Wydawnictwo Karakter.
- Stanek, Łukasz. 2020. *Architecture in global socialism: Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War*. Princeton: Princeton University Press.
- Sujecka, Jolanta. 2013. *Macedonia: Land, Region, Borderland*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Szpala, Marta, Nettmann-Multanowska, Kinga. 2022. „Jak Polacy kreślili Skopje“. *Tygodnik Powszechny*, 6 juni 2022.
- Trajanovski, Naum. 2021a. „Skopje, the City of solidarity: A framework for interpreting the local memory of the 1963 Skopje earthquake“. *Journal of Nationalism, Memory & Language Politics* 15(2): 30–51.
- Trajanovski, Naum. 2021b. „Zbor imaat graĝanite: The First Sociological Study, the Polish Sociological Expert Aid to Macedonia in the Mid-1960s and the Post-Earth-

quake History of Interethnic Relations in Skopje“. *Colloquia Humanistica* 10(1): 1–41.

Veljanoski, Pavel. 2019. „The contribution of Polish urban planners and architects to the post-earthquake reconstruction of Skopje“. Bo: Wąsowska-Pawlik, A. (yp.). *Skopje: City, architecture and art of solidarity*. Kraków: International Cultural Center, 33–51.